

KUR'ÂN'A GÖRE İNSAN ŞAHSİYETİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER

Osman KARA*

Öz

İnsanın şahsiyeti doğuştan getirdiği genetik faktörler ve yaşadığı çevre, aile eğitimi ile şekillenir. Her insanın özellikleri, istekleri ve davranışları farklı olduğu gibi, karakter ve kişilikleri de farklıdır. İnsan temiz bir fitrat üzere dünyaya gelir. İçindeki duygu, istek ve ihtiyaçlar davranışlarını belirler. Kur'an'da insanın davranışlarına etki eden faktörlerden bahsetmektedir. Bu faktörlerin bir kısmı insanın kendi iç yapısında vardır. Bazıları ise dış etkenlerdir. Nefis, irade, akıl, mizaç, huy ve karakter insanın davranışlarını şekillendiren iç etkenlerdir. Çevre, şeytan, aile eğitimi ise dış faktörlerdir. Bu makalede bu faktörlerin insan şahsiyetine olumlu veya olumsuz etkileri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şahsiyet, Kur'an, Eğitim, Mizaç, Şeytan, Çevre

The Factors Affect Human Personality in Qur'an

Abstract

The human personality is shaped by genetical factors at birth, the environment he/she lives in and family education. Every human being's character and behaviours are different, just as their wants, actions and attributes. The human being opens its eyes to the world with a clean disposition. His emotions, desires and needs shape his behaviours. Factors which affect human behaviours are mentioned in the Qur'an. Some of these factors are internal to the human being by birth and some of them are external factors. Desire, will, mind, habits and temperament are internal factors that shape human behaviour, while the environment, satan and family education are the external factors. In this article, we will examine the positive or negative effects of these factors on human beings.

Keywords: Qur'an, Personality, Education, Human, Satan, Environment

Giriş

Şahsiyet Arapça bir kavram olup, Türkçe'deki kişilikle eş anlamlıdır. Şahsiyet, soyut bir kavram olup çok yönlü ve karmaşıktır. İrade, zeka, duygu, heyecan, mizaç, biyolojik yapı, soyaçekim, çevre ve sosyal etkenler gibi pek çok özellik şahsiyetin muhtevasında yer alır.¹ Şahsiyet; ferdin doğuştan ge-

* Dr., Sakarya Karaosman İlköğretim Okulu (karaosman25@hotmail.com)

1 Tuncel Altunköprü, *Şahsiyet Analizi*, İstanbul: Hayat Yay., 1999, s. 19.

tirdiği genetik faktör ile daha sonra çevre ve aile başta olmak üzere pek çok faktörün etkilediği davranışların uyumlu bir bütünüdür.²

Şahsiyet, insanın iyi ve kötü davranışlarının tümüdür. Mizaç ve karakterle yakından ilgilidir. Gelişmeyle değişen yanları olduğu gibi belli bir oranda süreklilik taşıyan yanları da vardır.³ “*Can çıkmadan huy çıkmaz.*” ifadesi şahsiyetin bu değişmeyen yönünü anlatmaktadır.⁴ Bu sebeple aralarında nüans olsa da karakter, huy, mizaç gibi kavramlar şahsiyetle ilgili olarak kullanılmaktadır.⁵

Şahsiyet, her insana göre farklılık arz eder. Çünkü insanı diğerlerinden ayıran özellikler farklıdır. Nitekim şahsiyet, “*bir kişiyi diğerlerinden ayıran ve onu kendisi yapan özelliklerin meydana getirdiği yapı*” olarak da tarif edilmiştir.⁶

Her insan Allah’ın yarattığı ve başka benzeri bulunmayan tek varlıktır.⁷ İnsanlar aynı tabiat üzere yaratılmamışlardır. Onların istekleri, eğilimleri, fikir ve düşünceleri aynı değildir.⁸ Her insan farklı bir karaktere sahiptir. Bu farklılık onların zeka, duygu, heyecan, düşünce ve davranışlarında kendini gösterir.⁹

Ferdin temel özellikleri yanında her insanda kişiye özel karakterler de vardır. İki insanda ortaklaşa göze çarpan bir nitelik (mesela dindarlık), her ikisinde de farklı şekilde ortaya çıkar. Örneğin; yardımsever bir dindar, cimri bir dindardan ayrı bir kişilik gösterir. Sözgelisi, burada iki insanda ortaklaşa göze çarpan bir nitelik dindarlık hali ise, bu özellik ortaklaşa olmasına rağmen iki insanda duygu, düşünce ve aksiyon bakımından ayrılıklar gösterir.¹⁰

Şahsiyette en önemli yeri “*toplumsal ve ahlakî özellikler*” alır. Bir kimsenin sevimli, güvenilir, sabırlı, şefkatli, iyi kalpli olması hep birer şahsiyet özelliğidir. Bu özellikler her kişide değişik derecelerde bulunur.¹¹

Kur’an’da insan şahsiyetinin özellikleri ve onu diğer yaratıklardan ayıran diğer özellikler anlatıldığı gibi bazı olumlu veya olumsuz şahsiyet özellikleriyle temayüz etmiş insan şahsiyetlerinden de örnekler vermiştir ki, bu tipler toplumumuzda ve diğer insan toplumlarında bugün de vardır ve var olma-ya da devam edecektir.¹²

2 Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: MEB Yay., 1980, I, 72.

3 Orhan Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988, s. 229.

4 Habil Şentürk, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Esra Yay., 1997, s. 55.

5 Adnan Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998, s. 93.

6 Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 54.

7 Tihâmî Nakra, *Saykolicîyyetü'l-Kıssa fi'l-Kur'ân*, Tunus: eş-Şeriketü't-Tunusiyye, 1974, s. 388.

8 Nakra, *Saykolicîyyetü'l-Kıssa fi'l-Kur'ân*, s. 388.

9 Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 53.

10 Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, I, 73.

11 Cavit Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, İstanbul: Yargıcı Matbaası, 1995, s. 169.

12 Muhammed Osman Necafî, *el-Kur'ân ve'l-ilmü'n-nefs*, Beyrut: Daru's-Şuruk, 1989, s. 206.

İslamî şahsiyet için en güzel örnek; Allah'ın kendisini örnek almamızı tavsiye ettiği en mükemmel insan olan Peygamberimizdir.¹³ “*Rasulullah sizin için uyulması gereken en güzel örnektir.*” (el-Ahzâb 33/21) âyeti de bu gerçeği ifade etmektedir.

Kur'an'da şahsiyet kavramı geçmemekle birlikte şahsiyeti ifade eden kavramlar yer almaktadır. Olumlu veya olumsuz şahsiyet tiplerinin karakter ve mizaç yapıları, düşünce ve davranış tarzları Kur'an'ın çeşitli âyetlerinde anlatılırken, nefis, kalp, karakter, mizaç ve huyun olumlu veya olumsuz etkilerinden ve bu sebeple ortaya çıkan olumlu veya olumsuz davranış biçimlerinden bahsedilmektedir. Şimdi sırasıyla insan şahsiyetini etkileyen faktörleri açıklayarak bunların insan davranışlarını ne derece etkilediklerini tespit etmeye çalışacağız.

Ayrıca insan yaratılışından getirdiği yetenek ve karakter yapısı, anne-baba ve çevreden aldığı eğitim ile şahsiyeti şekillenir. Bu sebeple Allah'ın insana yaratılıştan verdiği fitrat ve din duygusu, nefisine yerleştiği iyilik ve kötülük duygularıyla dünyaya gelir. Yetiştirdiği aile, çevre ve kültür ortamında yaratılışında varolan za'afılar veya ahlakî değerler ile şekillenerek iyi veya kötü bir insan tipine sahip olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla insanın kendi fitratından kaynaklanan kişisel faktörler olduğu gibi kendi dışında kişiliğine etki eden faktörler de vardır. Bunlar olumlu veya olumsuz olabilir.

1. Nefis

Kötü duygu ve davranışların kaynağı olarak insan şahsiyetini olumsuz yönde etkileyen nefis, sözlükte; ruh, can, kan, azamet, izzet, irade¹⁴, insandaki şehvet, yiyip içmek gibi maddi ihtiyaçlara olan tabii meyil, bir şeyin ta kendisi, döl suyu, şahsiyet, öz benlik, bir şeyin hakikati ve cevheri, canlılardaki hareket gibi manaları kapsamaktadır.¹⁵

İnsanın gönlüne, kalbine ve iç dünyasına da delalet eden nefis, insanın bedeniyle birlikte ruhunu¹⁶ ve insanın bütün sadrını yani iç dünyasını, kal-

13 Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl*, Beyrut: Daru'l-Kitabî'l-Arabî, 1986, III, 531; Ebu'l-Fadl Şihabuddîn Muhammed Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1997, XXI, 253; Sadık Kılıç, *Benliğin İnşası*, İstanbul: İnsan Yay., 2000, s. 110.

14 Mecduddin Muhammed b. Yakub Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, Mısır 1952, II, 264; Muhammed Murtaza El-Hüseyn Zebidî, *Tâcu'l-arûs min Cevâhiri'l-kâmûs*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî, 1986, XVI, 564; İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sihâh Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye*, Beyrut: Daru'l-İlm, 1990, III, 984; Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim İbnManzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut: Daru Sadır, ts., VI, 234.

15 Halis Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul: Şule Yay., 1997, s. 145.

16 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 235; Ebû Hâmid Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmî'd-dîn*, Kahire: Daru'l-Hadis, 1992, III, 6; Ahmet Ögke, *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İstanbul: İnsan Yay., 1998, s. 37.

bini ve canını ifade eden bir kavram¹⁷ olup, Kur'ân'ın pek çok yerinde bu manalarda kullanıldığını görmekteyiz.¹⁸ "Sana açmadıklarını nefislerinde (içlerinde, kalplerinde) gizliyorlar" (Âl-i İmran 3/154) âyetindeki nefis kelimesi bu anlamda kullanılmaktadır.

Nefis Kur'ân'da, ruh ve bedenden müteşekkil insanın bütünlüğü, zâtı, ruhu, şahsiyeti ve kendisi anlamlarına gelmektedir. Nefis insanı insan yapan varoluş halidir. İnsanın tabiatı ve özüdür. O ortadan kalkınca, insanın varlık nedeni de ortadan kalkar. Her nefis bir insan demektir.¹⁹ "Allah'ın haram kıldığı nefse (cana) haksız yere kıymayın" (el-İsrâ 17/33) âyetiyle "Her nefis (insan) ölümü tadacaktır." (el-Enbiya 21/35) âyetleri bu anlamda kullanılmaktadır.

İnsan nefsi hisseden ve hissedilen her iki özelliği ile "ben" in zâtı ve hakikatıdır. Yalnız idrak etme özelliği sebebiyle ruha da nefis denilir.²⁰ Bu manayı ifade eder mahiyette pek çok yerde kullanıldığını görüyoruz. Hatta Kur'ân'da nefsin en çok "ruh" anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.²¹ Zaten nefsin, yerine göre durum, yön, mizaç veya insan şahsiyetinin temayül-leri olarak anlaşılması da mümkündür.²²

Aynı zamanda nefis ıstilahta heva anlamında da kullanılmaktadır. Heva ise dinde hoş karşılanmayan kötü arzu ve isteklerdir. Bu anlamda nefis ister helal olsun, ister haram olsun elde edilme imkanı bulunan her şeyi arzu etme, dünya ve mal sevgisi, insanların mal ve şehvete olan düşkünlüğü ve hırsı vardır.²³ Zaten genel olarak, insan nefsinin yaratılışında şehvete, günaha ve kötülüğe doğru bir eğilim vardır. "Nefis kötülüğü emreder" (Yusuf, 12/53) âyeti nefsin kötü eylemlerine işaret etmektedir. Nefis kendi gücünü bu yönde kullanır. Bu nedenle insan sırf kendi nefsiyle baş başa kalsa kötülüğe sürüklenir.²⁴ Hz. Peygamber'in (s.a.v) ifadesiyle nefis, istek ve şehvî duyguları kabartır²⁵, arzu ve isteklere doymaz. Kur'ân bu gerçeğe şöyle dikkat çekmektedir. "Nefsani arzulara özellikle kadınlara, oğullara, yığın yığın birik-

17 Asım Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, İstanbul: Beyan Yay., ts, s. 30.

18 Bu konuda bkz. el-Bakara 2/87, 109, 130, 235, Âl-i İmran, 3/154, en-Nisa 4/113, el-En'âm 6/158, el-A'râf 7/205, Hüd 11/39, Yûsuf 12/77, el-İsrâ 17/7, Tâhâ 20/67, el-Enbiyâ 21/64, en-Neml 27/14, es-Secde 32/17, el-Mücâdele 58/8.

19 Alûsî, *Râhu'l-meânî*, XXX, 236.

20 Ögke, *Kur'ân'da Nefs Kavramı*, s. 64; Abdullah Şahin, "Kişilik Gelişimi ve Din Eğitimi: Din Eğitiminin Teolojik ve Eğitimsel Temellerine İlişkin Diyalektik", *İslamiyat Dergisi*, cilt 1, Sayı 2, Ankara 1998, s. 69.

21 Ögke, *Kur'ân'da Nefs Kavramı*, s. 25.

22 Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara: Ankara Okulu Yay., 1996, s. 58.

23 Muhammed b. Lütî Sabbâğ, *el-İnsan fi'l-Kur'ân*, Beyrut: el-Mektebû'l-İslamî, 1992, s. 269.

24 Ögke, *Kur'ân'da Nefs Kavramı*, s. 32.

25 Buhârî, "Kader", 9.

tirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağlam hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı..." (Âl-i İmrân 3/14).

Heva, nefsin şehvete meyli için kullanıldığı gibi, bizzat şehvete meyyal nefis içinde kullanılmıştır. Bu manada nefis zalim ve cahildir. Her kötü iş ve söz onun bu cehaletinden ve zalimliğinden neş'et eder. İnsandaki her şerrin kaynağı odur.²⁶ Çünkü nefis insan davranışlarını harekete geçirmekte çok önemli rol oynamaktadır. Ferdin istek ve arzularını tetiklemede, bütün konuşma ve davranışlarını etkilemektedir.²⁷ Nefis Kur'an'da insanı kötü davranışları yapmaya sürükleyen faktör olarak açıkça yer alır. Hz. Yakub'un (a.s.) oğullarına *"Nefsizin sizi bu işi yapmaya sürükledi"* (Yûsuf 12/18). *"Bunun üzerine kardeşini öldürmekte nefisine uydu ve O'nu öldürdü"* (el-Mâide 5/30) âyetleri nefsin insanı etkileyici rolüne işaret etmektedir.²⁸

Nefis tabiattaki diğer varlıklara kıyasla etkin bir güce sahiptir. Dolayısıyla hiçbir zaman statik olmayıp, sürekli değişime açıktır. Bunun sonucu olarak insan nefis sayesinde zamanla olgunlaşma imkanına sahip olduğu gibi, bütün yaratıkların en aşağısı da olabilmektedir.²⁹ *"Nefsini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir"* (eş-Şems 91/9-10) âyeti de nefsin terbiye edilebileceğine işaret etmektedir.

Çeşitli anlamlara gelmekle birlikte insanın iç dünyasında olup bitenleri ifade eden bir kavram olan nefis insanın hayat aktivitesinin ve fiillerinin kaynağı olmasıyla da bir enerji deposudur. Ancak o hem iyiliğe hem de kötülüğe eğilimlidir. Her iki eğilimi nefse yerleştiren ise Allah'tır. *"Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındırılan kurtuluşa ermiştir."* (eş-Şems 91/7-9) Nefis kavramı, insanın hayır, şer, itaat ve isyan gibi olumlu ve olumsuz bütün eğilimlerini içine almaktadır.³⁰

Bu âyete göre, insanın nefesine yaratıcısı iyi ve kötü eğilimi yerleştirmiştir. Hangi şeyin iyi, hangi şeyin kötü bir davranış olduğu nefsinde potansiyel olarak mevcuttur. Allah, ona doğuştan iyiyi ve kötüyü temyiz etme yeteneği vermiştir.³¹ İnsanın ruh dünyası, duyguları, istek ve arzularını içine alan nefis insan davranışlarını ve kişiliğini etkileyen en önemli faktörlerden biridir.

26 Lütfullah Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi*, Akçağ Yay., Ankara 1985, s. 146.

27 Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, s. 147.

28 Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Câmi'u'l-Beyân An Te'vil-i Âyi'l-Kur'an*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995, VI, 265; Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XII, 301.

29 Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî*, XXX, 258; Semîh Atf Zeyn, *İlmu'n-Nefs Ma'rifetü'n-Nefsî'l-İnsaniyye fi'l-Kitâb ve's-Sünne*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Lübnanî, 1991, I, 130.

30 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XXX, 265; Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s. 32.

31 Ebu'l-A'lâ Mevdüdü, *Tefhîmü'l-Kur'an*, İstanbul: İnsan Yay., 1991, VII, 135.

2. Mizaç (Şâkile)

İnsanın duygularının bütünü olarak tanımlayabileceğimiz mizaç³², şahsiyetin duygusal yönünü açıklayan ve şahsiyete etki eden bir kavramdır.³³ Mizaç, bir kimsenin doğuştan getirdiği fizyolojik özellikleriyle ilgili tutumunu, his ve heyecan yönünü gösteren özelliklerdir.

Mizaç, şahsiyetin bir parçasıdır. Bu sebeple şahsiyet, mizaç ve karakterle yakından ilgili olmakla beraber, daha genel bir kavramdır.³⁴ Mizaç dediğimiz zaman insanın kendine mahsus heyecan halleri akla gelir. Mesela; insanlar sakin veya hareketli, neşeli veya öfkeli mizaçta olurlar.³⁵ Bu da insanların davranışlarına doğrudan etki eder.

Kur'ân -ı Kerim'de bu kavram "*şâkile*" kelimesi ile ifade edilmektedir. Bu kelime, tabiat, adet, din, ahlak, niyet, mizaç ve yaratılış gibi değişik, fakat birbirine yakın manalarla tefsir edilmişse de en kapsamlı manası yaratılıştır.³⁶ Yani "*Herkes yaratılış ve mizacına göre hareket eder*" (el-İsrâ 17/84) demektir. Birçok müfessir de bu kelimeyi insanın tabiatı³⁷, bedeninin tabîi hali, ruhun cevheri, huy ve mizaç³⁸, hidâyet ve sapıklık hali³⁹ olarak tefsir eder.

Halk arasında yaygın olan huy kelimesi de mizacı ifade etmektedir.⁴⁰ Atasözlerimiz arasında bulunan "*Huylu huyundan vazgeçmez.*", "*Huy canın altındadır.*", "*Can çıkmayınca huy çıkmaz.*" gibi ifadeler huyun şahsiyetle sıkı

32 Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, s. 232.

33 Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, s. 93.

34 Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, s. 164; Feriha Baymur, *Genel Psikoloji*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 11. bs., ts., s. 252.

35 Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 55.

36 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XV, 192; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, III, 412; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 357; Cevherî, *Sihâh*, V, 1736; Ebu Muhammed el-Hüseyn b. Mesud Bağavî, *Me'âlimü't-Tenzil*, (thk. Abdullah en-Nemîr, Süleyman Müslim el-Harş, Osman Cuma Damiriyye), VIII cilt, 4. Baskı, Riyad 1997, V, 124; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' beyne fenneyyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'İlmi't-Tefsîr*, (thk. Abdurrahman Umeyra), Beyrut: Daru'l-Vefa, 1997, III, 351; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul 1936, V, 3196; Şâkile kelimesinin anlamları için bkz: Musa Bilgiz, "*Kişiliğin Oluşumunda Fıtrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsra, 17/84. Ayet Ekseninde)*", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25. sayı, Erzurum 2006, s. 126-142.

37 Firûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz letâifu Kitabi'l-Azîz*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts, III, 341; Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed er-Ragîb Isfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l- Kur'ân*, Şam: Daru'l-Kalem, 1997, s. 462; Âlûsî, *Râhu'l-Me'ânî*, XV, 216.

38 el-Kadî Nasıruddin Ebî Said Abdillâh Ebî Ömer Muhammed eş-Şirâzî Beydâvî, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vîl*, (thk. Abdülkadir İrfan), Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996, III, 464.

39 Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 690; Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akîdeti ve's-şerîati ve'l-menhec*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1991, XV, 150; Saîd Havva, *el-Esâs fi't-tefsîr*, Beyrut: Daru's-Selam, 1991, VI, 3108.

40 Tunc, *Psikolojiye Giriş*, s. 140.

bağlantısı olduğunu⁴¹ ve davranışları olumlu veya olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir.

Huy, "Sen elbette yüce bir ahlak üzeresin." (el-Kalem 68/4) âyetinde ahlakî karakter anlamı taşımaktadır ki bu da şahsiyetle ilgili olup en yüksek hayra ulaştıracak huy, hakikaten övülmeye layık seciyye, meleke ve maneviyat anlamındadır.⁴² Huy; seciyye, insanın yaratıldığı tabiatı anlamında⁴³ kullanıldığında mizaç kavramına daha yakındır.

Huy, fiillerin kendisinden kolayca çıktığı nefsi bir melekedir. İffet, şecaat, cömertlik, doğruluk gibi övülmüş, üstün, iyi huylar olduğu gibi korkaklık, saldırganlık, cimrilik, yalancılık, düzenbazlık gibi kötü ve zemmedilmiş huylar da olabilir⁴⁴.

Aynı zamanda huyu, insan hareket ve davranışlarının en önemli etkenlerinden birisi olarak kabul edebiliriz. Çünkü insanlar huy ve mizaç açısından farklı tiplerde olabilirler. Huylarımız davranışlarımıza olumlu veya olumsuz yönde etki etme gücüne sahiptir.

3. Kalp

İslam'da kalp insanın gönül dünyası, duygu, düşünce ve davranışlarının ana kaynağıdır. İnsan şahsiyetini olumlu veya olumsuz olarak etkileyen en önemli faktörlerden birisidir. İnsanın şahsiyetini yansıtan bir aynadır. Kalbin iki anlamı vardır: Birincisi diğer mahluklarda olduğu gibi insanda da göğsün sol tarafına yerleştirilmiş olan vücuda kan pompalayan organdır ki burada biz bunu kastetmiyoruz. İkinci anlamı esas konumuzla ilgili olan kalptir ki, sevgi, nefret, kin, müsamaha, korku gibi duyguların hissedildiği, iman ve inkârın mahalli, emir ve yasakların fiiliyata dökülmesinin hareket noktası, amellerimizin kaynağıdır. Müminlerin kalplerinde hissettiği bir çok duyguyu kafir ve münafıklar hissetmeyebilir. Çünkü kalp yüksek Rabbanî duyguların doğduğu yerdir. İnsan, kalbi ile değerlidir. Kafirin kalbine ise bu duygular ve hisler doğmaz. Çünkü onların kalpleri ölüdür.⁴⁵

Bu ikinci anlamdaki kalp, ruhanî, ilahî bir lütuf olan ve bütün şuur, vicdan, duygu ve sezgilerimizin, düşünme kuvvetimizin kaynağı yani manevi alemimizin merkezinde bulunan, yeri belli olmayan kalptir ki, buna insan ruhu da denir. İnsanın asıl gerçeği bu kalptir. Kişinin bilgili, anlayışlı ve so-

41 Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, s. 232.

42 Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, V, 355; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5268.

43 Zebîdî, *Tâcu'l-arûs*, XXV, 252.

44 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Mısır ts., XXX, 81; Muhammed Hüseyin Tabatabâî, *el-Mizân fi tefsîri'l-Kur'an*, Beyrut 1997, XIX, 385.

45 Ebu Hâmid Gazâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, Kahire: Daru'l-Hadis, 1992, III, 5; Âlûsî, *Râhu'l-me'ânî*, I, 221; Havva, *el-Esâs*, I, 81.

rumlu olan özü budur. Kalp, manevi dünyamızın merkezi durumundaki nefis-i nâtikadır.⁴⁶

Kur'ân kalp kelimesi ile, insandaki idrak unsurlarının hepsini kasteder. Akıl denilen idrak gücü ile ilgili, gizli ilhamlarla alakalı bütün unsurları "kalb" ve "fuad" kelimeleriyle ifade eder. Buna bir de "lübb" kelimesini ilave etmek gerekir.⁴⁷ "Yeryüzünde dolaşmıyorlar mı ki, orada olanları akledecek kalpleri, işitecek kulakları olsun" (el-Hac 22/46) âyetinde kalbin idrak ve anlama yönüne dikkat çekilmiştir.⁴⁸

Kalp insan davranışlarına etki eden önemli bir faktördür. Varlığımızda mevcut olan gönül, ruh ve idrak dünyamız olan kalp Allah'ın insanları yaratmış olduğu fitrata uygundur; doğru, hayır ve güzel olan şeyleri kabul etmeye hazırdır. Fıtrata bozacak ve değiştirecek duygu ve düşünceler kalbe hakim olduğu zaman, şeytanın vesveselerinin, nefsin heva ve arzularının, azgınlık ve dalaletin merkezi olur. Bu, din ve aklın kalbe hakim olmadığı bir durumdur.⁴⁹ Bu durum insanı kötü bir tip olmaya iter. Hadis'te, "Vücutta bir et parçası vardır ki o iyi olduğu zaman bütün vücut iyi olur, o bozulduğu zaman bütün vücut bozulur. Dikkatli olun o, kalptir."⁵⁰ diye tanımlaması yapılan kalp bu anlamdaki kalptir. Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/820) rivayet ettiği bir hadîste şöyle ifade edilir. "Dört çeşit kalp vardır. Mum gibi ışık veren, parlayan kalp, perdeyle örtülmüş kalp, ters çevrilmiş kalp, yüz çeviren kalp. Parlayan kalp, müminin kalbidir, onun ışığı nurudur. Örtülü kalp kafirin kalbidir, çevrilmiş kalp önce inanıp sonra inkar eden münafığın kalbidir. Yüz çeviren kalp ise hem iman, hem de nifakın bulunduğu kalptir."⁵¹

Kur'ân'da kalplerin çeşitli halleri hakkında pek çok ifade kullanılmıştır. Allah'ın emrine ve nehyine muhalefet eden her türlü şehvî arzu ve eğilimlerden, onun vahyine ters düşecek şüpheden, ondan başkasına ibadet etmekten, Allah'tan başkasına karşı korku ve sevgi duymaktan, kibir, riya, cehalet ve kötü ahlaktan uzak olan, sevap talep etmeksizin sadece Allahın rızasını kazanmak için ona boyun eğen kalp "kalb-i selîm" (eş-Şuâra 26/89) olarak adlandırılır.⁵² Böyle bir kalp Allah'a tevekkül eder, O'na yönelir, her hal ve zamanda O'nun rızasına boyun eğer, O'nun gazabından korkar.⁵³

46 Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, I, 210; Cebeci, *Kur'ân'da Şer Problemi*, s. 155.

47 Muhammed b. Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: ed-Daru't-Tunusiyye, 1984, I, 255; Cebeci, *Kur'ân'da Şer Problemi*, s. 156.

48 Nâyif Ma'ruf, *el-İnsan ve'l-akl*, Beyrut 1991, s. 117.

49 Hatîb, *el-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 33.

50 Buhârî, "İman", 39.

51 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Kahire 1313, III, 17.

52 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 108; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIV, 151.

53 Ebu Abdillah Muhammed b. Kayyûm Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân fi mesâidi's-şeytân*, (thk. Beşir Muhammed Uyun), Şam 1993, I, 8.

Anlayışsız kalp ise asıl fitratını kaybetmiş, zikirten, tefekkürden uzak bir kalptir ki, mutmain ve sükûnete ermiş bir kalp değildir. Çünkü “*Kalpler Allah'ı anmakla huzura kavuşur.*” (er-Ra'd 13/28; ez-Zümer 39/23), ıstırap ve kaygılardan uzak olur. Huzura kavuşan kalp ise fitrat üzere sakin olan kalptir.⁵⁴

“*Allah'ın gazabından korkan, ürperen, huşu duyan kalp*” (el-Mü'minûn 23/60), günah işleyip de, bundan dolayı korku duyan bir kalp değil, oruç tutarak, namaz kılarak ve sadaka vererek ibadetlerinde huşu sahibi olan bir kalptir.⁵⁵

“*Münafıkların kalbinde ise hastalık vardır.*” (el-Bakara 2/10). Bu hastalık şüphe ve nifaktır. Çünkü şüphe iki konu arasında tereddüt göstermektir. Bu ise kalbin bozulmasına sebep olur.⁵⁶ Kalplerinde hastalık bulunan münafıklar küfürde ısrar ederler, çeşitli belalarla karşılaşmalarına rağmen bunlardan ibret almaz, tevbe etmezler, bir sûre nâzil olduğunda göz ve kaş işareti yaparak vahiyle alay ederler.⁵⁷ Hastalıklı kalpte istek ve arzulara aşırı temayül ve bu temayülün davranışlara olumsuz etkisi, hased, kibir, kendini beğenme, yeryüzünde bozgunculuk yapma arzusu vardır.⁵⁸

“*Kafirlerin kalpleri ise kördür.*” (el-Hac 22/46), “*Taştan daha katıdır.*” (ez-Zümer 39/22), imandan ve hakkı kabul etmekten uzaktır, Allah'ın âyetleri onların kalplerinin katılığı artırır⁵⁹. Kalpleri mühürlü (el-Bakara 2/7; en-Nahl 16/108) ve örtülüdür (el-Kehf 18/57); hakkı kabul etmezler. Çünkü Allah kalplerini mühürlemiştir.

Kalplerinde eğrilik bulunan insanlar haktan yüz çevirip batıl arzulara meyl ederler, fitne çıkarmak, insanların dinlerine şüphe sokmak (Âl-i İmran 3/7) ve insanları sapıtmak için heva ve arzularına göre müteşabih âyetleri keyfi yorumlarlar.

4. Karakter (Huluk)

İnsan şahsiyetinin oluşmasında en önemli faktörlerden birisi de karakterdir. Karakteri evvela kendisine benzer gibi görünen ve bu yüzden çok kere birbirlerine karıştırılan huy, mizaç ve şahsiyetten ayırmak lazımdır. Karakter

54 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIII, 190; Tabatabâî, *el-Mîzân*, XI, 358.

55 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVIII, 44; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXIII, 107.

56 Ebu'l-Berekat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, Beyrut ts., I, 17.

57 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIV, 97; Havva, *el-Esâs*, IV, 2378. Bkz. et-Tevbe 9/125.

58 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 239; Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân*, I, 10.

59 'Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'ânî't-tenzîl*, Beyrut: Daru'l-Marife, ts., IV, 53

bir yandan mizaca, bir yandan da şahsiyete bağlı olmakla beraber bunlardan ayrı bir hususîlik taşır.⁶⁰

Karakter, halk arasında daha çok insanın toplum değerleri açısından gösterdiği olumlu özelliklerini, ahlakî tutum ve davranışlarını belirten bir kavramdır.⁶¹ Kur'ân-ı Kerim'deki hulk (Kalem, 68/4) kelimesi de ahlaki değerlere sahip olma anlamında kullanıldığı için karakter, fıtrat, seciyye ve huy kavramlarıyla aynı anlamda olması dikkat çekicidir.⁶²

Karakter, kişinin tutum ve davranışlarının, belli durumlar karşısında "değişmez" ya da "kararlılık içinde" bulunması özelliğidir. Kişinin bu davranışları ahlakla ilgili olduğu için, karakter, eğitimde belli ahlak ölçülerine göre değerlendirilen şahsiyet olarak tanımlanır. Buna şahsiyetin ahlakla ilgili yönü de denilebilir.⁶³ Kişinin ahlakî tutarlılığını ve sağlamlığını göstermektedir.⁶⁴ Karakter daha çok iffet, sorumluluk, alçak gönüllülük, doğruluk, yardım severlik, merhamet gibi ahlaki özelliklerle ifade edilir.

Şahsiyet fertlerde karakterle belirir. Karakter kavramı genellikle mizaç ve huy kavramıyla da aynı anlamda kullanılmaktadır.⁶⁵ Karakter kavramını şahsiyetten ayıran en önemli husus, ahlakî özellikleri anlatmak için kullanılmış olmasıdır. Toplumda "karakterli" veya "karaktersiz" insanlardan söz edilir. Davranışları toplumun ahlak kurallarına uygun, sosyal değerler sistemini benimsemiş olan kişilere "karakterli" denilmektedir. Çünkü karakter doğuştan gelmez, sonradan sosyal ilişkiler sonucunda kazanılır. Eğitimle istenilen karakterde insanlar yetiştirmek mümkündür. Çünkü karakter ilk yaşlardan itibaren sosyal yaşantılar sonucunda bir takım değer yargılarının benimsenmesi ile gelişir ve şekillenir.

Bazı bilim adamları ise karakteri, fıtrî ve sonradan kazanılmış olmak üzere iki kısımda değerlendirmektedirler. Birincisi, kalıtım ve genetik yoluyla, ikincisi ise çevrenin etkisi, eğitim, tecrübe ve ferdin şahsî çabalarıyla şekillenir. Kalıtımsal olduğu düşünülen davranış özellikleri genellikle "huy" adıyla anılmaktadır.⁶⁶

5. Fıtrat (İstidat/Kabiliyet/Yaratılış)

İnsan şahsiyetinin ortaya çıkmasında etkili bir faktör olan fıtrat insanın doğuştan getirdiği özelliklerdir. İnsanın doğuştan getirdiği karakter, huy, mi-

60 Tunç, *Psikolojiye Giriş*, s. 140.

61 Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 55.

62 Cevherî, *Sihâh*, IV, 1471; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXIX, 42.

63 Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, s. 93; Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, s. 168.

64 Hançerlioğlu, *Ruhbilim Sözlüğü*, s. 214.

65 Aynı yer.

66 Paul Guillaume, *Psikoloji*, çev. Refia Şemin, İstanbul: İÜ Yay., 1970, s. 230.

zaç gibi özellikler onun şahsiyetinin oluşmasında ve gelişmesinde önemli rol oynarlar. Bu sebeple biz burada fitrat kavramı üzerinde durmaya çalışacağız.

Fitrat kelimesi “bir şeyi ilk yapmak, yarmak, ikiye ayırmak, yaratmak, icat etmek” manalarına gelen “fatara” kökünden isim olup “yaratılış, belli yetenek ve yatkınlığa sahip oluş” anlamında kullanılır.⁶⁷ Bazı İslam alimlerine göre fitrat, “hilkat, ilk yaratılış hali” demektir. Bundan da her insanın yaratılış itibarıyla İslam'ı kabullenmeye uygun ve hazırlanmış olarak selim bir halde yaratılışı kastedilmektedir.⁶⁸

Diğer bir ifadeyle fitrat, insanın yaratılışındaki arzu, istek ve temayülleri, ihtiyaçları; farklı istidat, kabiliyet ve yeteneklerini toplayan ve insanın nefis ve ruhunun derinliklerinde Allah tarafından kodlanarak yerleştirilmiş, insanın tabiatıdır.⁶⁹ Buna göre fitrat ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve henüz dış tesirlerden etkilenmemiş olan ilk durumlarını belirtir.⁷⁰

Fitrat gerçeğe meyiletme yeteneğidir. Bu yetenek, kendisine seçme şansı tanıdığı zaman fitrata gerçeği seçtirir. Boş, önceden saplantıya düşmemiş ve ön yargılara takılmamış bir kişinin önüne iki seçenek konulsa, kesinlikle gerçeğe eğilim duyacaktır. Boş, geçmişin kalıntılarını kendisinde barındırmayan bir zihne sahip insana, bir İslam bir de diğer inançlar teklif edilse kesinlikle İslam'ı seçecektir.⁷¹

Fitrat, insanın özgün yaratılışıdır. Başlangıcı ve mahiyeti itibarıyla insanın varlığından önce bulunan; onun geleceğini, kendisini ve vasıtasıyla gerçekleştireceği fiillerini yönlendirecek olan “insanî kıvam”, özgün hususiyet⁷² ve şahsiyettir.

Kur'an'a göre insan tarafsız bir fitratla günahattan uzak olarak yaratılmıştır. Dünyaya gelen bir insan hiçbir şekilde anne-babasının ya da atalarının günahını sırtında taşımaz. Tertemiz bir varlık olarak hayata başlar.⁷³ Doğuştan gelen bir lekesizlik ve safvet, “içinde var olan bir iman ve ubudiyet yeteneği” olarak değerlendirilen bu lekesiz sayfa, aynen bir ayna gibi, kendisine ne gönderilirse onları yansıtır.⁷⁴ İnsan doğduğunda istikametler anlamın-

67 Firûzâbâdî, *Kâmûs*, II, 114; Hayati Hökeleklî, “Fitrat”, *DİA*, XIII, 47; Zâvî, *Tertîbü'l-Kâmûsi'l-muhîr*, III, 503.

68 Zemaşşerî, *Keşşâf*, III, 479; Bağavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, VI, 269; Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, IV, 294; Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr*, XXI, 83; Mustafa Akçay, “İmanın Oluşumunda Fitratın Rolü”, *SAÜİFD*, Sayı: 1, Adapazarı 1996, s. 282.

69 Abdülazîz, Emîr, *el-İnsan fi'l-İslam*, Beyrut: Daru'l-Furkan, 1986, s. 27.

70 Hökeleklî, “Fitrat”, *DİA*, XIII, 47.

71 Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yay., 1997, s. 26; Sadık Kılıç, *İslam'da Sembolik Dil*, İstanbul: İnsan Yay., 1995, s. 135.

72 Sadık Kılıç, *Fitratın Dirilişi*, İstanbul: Nehir Yay., 1991, s. 13.

73 Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, s. 23.

74 Kılıç, *Fitratın Dirilişi*, s. 18.

da nötr durumunda yani henüz tertemizdir, çevresi uygun olduğu takdirde, iyiyi, güzeli ve doğruyu bulmaya hazırdır.⁷⁵

Fitratı bir suyun tabii haldeki akış mecrasına benzetebiliriz. Nasıl ki bu su mecrasında akmasına müdahale edilmediği takdirde, kolaylıkla hedefine doğru akıp giderse; fitrata müdahale edilmediği ve çevre tesiriyle başka bir dine yöneltilmediği zaman kişi de hak dine yönelecektir. Nitekim insanın samimiyetini, doğruluğunu, hilesiz ve saf bir davranış içerisinde bulunduğunu pek çok kereler müşahade etmişizdir. Ama sonradan yakınlarının telkin ve tesiriyle yalan söylemeyi, sahtekarlığı ve riyakârlığı öğrenerek fitratı bozulmaktadır.⁷⁶ “Her çocuk İslam fitratı üzere doğar. Daha sonra anne ve babası tarafından yahudi, hıristiyan veya mecusi yapılır.”⁷⁷ hadisi de bu fikri doğrulamaktadır.

İnsanın doğuştan getirdiği o saf ve temiz fitratı koruyabilmesi, hayatında kötülüklerden, zararlı davranışlardan elinden geldiği kadar uzak durmasıyla mümkündür.⁷⁸ “(Resulüm!) Sen yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah’ın yaratılışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.” (er-Rûm 30/30) Bu âyete göre insan bozulmamış, saf ve temiz fitratının gereği itaata meyillidir. Fitratının bozulması, isyana ve günaha meyletmesi bir takım kötü davranışların insan nefesine yer etmesi ve fitratın tabii halinden çıkması sebebiyledir. Çünkü insan tabiatı, arızî bir davranış bozukluğu sebebiyle hastalıklı bir mizaca sahip olur.⁷⁹

Fitratın aslı tam ve sağlamdır. Fitratın bu sağlamlığı, düşünce alanında ve sosyal şartlarla terbiye çerçevesinde, adetlerin akışı içinde ya bozulur veya güzel bir gelişme ile kemalini bulur.⁸⁰ Bütün organların yaratılışında asıl olan bir fitrat (yaratılış amacı) vardır ki, ona o organların faydası, vazifesi, fonksiyonu, fizyolojisi veya tabiatı denir. İnsan nefsinin bütün meyillerinde böyle yaratılış hikmetine doğru esaslı bir içgüdü, bir tabiat vardır ki, ona da fitrat denir. Ve fitrat hep hak ve hayra yönelik bir istikamet takip eder. Mesela insanın acıkması ve yemeye içmeye meyletmesi, yaşaması içindir. Aksi halde fitratı bozulmuş olur. İnsan fitratının aslı da hakkı tanımak ve gerçek yaratanından başkasına kul olmamak içindir.⁸¹

75 Yümnî Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, İstanbul: TKV Yay., 1994, s. 70.

76 Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 73.

77 Buhârî, “Cenâiz”, 93.

78 Düzgün, *Din Birey ve Toplum*, s. 27; Bilgiz, *Kişiliğin Oluşumunda Fitrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi*, s. 133.

79 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 217.

80 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 3824.

81 Yazır, *age.*, V, 3823.

Aslında insanın kötü davranışları sonradan kazanılmış olduğundan, onun yaratılış mahiyetine, özüne, yani fitratına aykırıdır. Bu fitrat geçici olarak, insanın yeryüzünde bulunduğu şartlara bağlı olarak değişebilir. Allah bütün insanları tek bir fitrat, genel bir yaratılış üzerine var etmiştir. Dış etkenler, sosyal, tarihî ve coğrafi şartlar, adetler, kültürler insanın ferdi ve toplumsal değerleri, ikinci derecededirler. Bunlar aslı fitratın tek ve bütün insanlık için genel olma özelliğini değiştirmez.⁸² Ancak insan, içinde bulunduğu olumsuz şartların etkisiyle dini, gelenek ve göreneklerde, kendi icat ettiği sistemlerde arar ve hevesine uyar, Allah'ın yaratılışını (fitratını) değiştirmeye kalkışır.⁸³ Bunun neticesinde de olumlu veya olumsuz olmak üzere farklı şahsiyetler ve insan tipleri ortaya çıkar.

Fitratın insan düşünceleri, kanaatleri, davranışları, duyguları ve şahsiyeti üzerinde belirli etkileri bulunmakla birlikte, bu durum onun iradesini ortadan kaldıracak derecede zorlayıcı bir etken değildir. Zira realite dünyasında görüldüğü üzere hiç kimse iyi veya kötü olmaya hiçbir zaman zorlanmamaktadır.⁸⁴

6. Aile ve Sosyal Çevre

Bir çocuk ana-babasız ve toplum olmadan varlığını sürdüremez.⁸⁵ Çünkü aile çocuğun içinde doğduğu, hayata ilk adım attığı tabii bir gurup, önemli sosyal bir çevredir. Aile çocuğun her türlü ihtiyacının karşılandığı karakter ve şahsiyetinin teşekkülü için gerekli eğitim ve kültürü aldığı önemli sosyal bir birim ve sosyalleşmenin ilk modelidir. Burada onun her türlü ihtiyacı karşılanarak; yarının yetişkininin şahsiyetini temellendirecek olan eğitim burada verilir. Aile içerisinde çocuk alıcı durumundadır. Anne, baba ve diğer aile fertleri ise çocuk için bir modeldir. Bu tabii ortamda çocuk, gördüklerini taklit ederek şahsiyetini geliştirmeye çalışır. Çocuklar yetişirken annesinin şahsiyet özelliklerini taklit ederek olgunlaşırlar. Modelin olumlu ve sağlıklı olması çocuğun gelişmesi için önemlidir. Ayrıca aile içerisindeki ilişkilerin derecesi ve yönü de farklı ölçülerde şahsiyet oluşumu üzerinde rol oynar.⁸⁶

Ailenin en önemli fonksiyonlarından birisi çocukların bakımını ve eğitimlerini sağlamasıdır. Çocuğun doğması, büyüme ve gelişmesi anne ve babaya yeni sorumluluklar yükler.⁸⁷ Anne babanın çocuk yetiştirme tarzı, ço-

82 Şerafeddin Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, Konya: Esra Yay., 1996, s. 40.

83 Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, s. 41.

84 Akçay, *İmanın Oluşumunda Fitratın Rolü*, s. 294

85 Engin Geçtan, *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996, s. 128.

86 Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 77.

87 Kulaksızoğlu, *Ergenlik Psikolojisi*, s. 75.

çocuğun sosyalleşmesini etkileyen önemli bir faktördür.⁸⁸ İster dinî olsun veya olmasın ferдин bütün davranışlarının şekillenmesinde aile önemli bir etken-dir. Sosyal bilimcilerin pek çoğu da dinî tavırların teşekkülünde aile faktö-rünün önemli bir etken olduğunu açıklamaktadırlar.⁸⁹ Şahsiyetin biçimlen-mesinde en önemli çevresel etken ailedir. Aile, özel davranışların kazanıl-masında rolü olan övgü ve cezaların kullanıldığı ortamdır.⁹⁰

Çocuğun doğuştan getirdiği ve fitratında var olan inanma, yüce bir yara-tıcıya bağlanma duygusu anne ve babanın dini tutumuyla gelişir. Çünkü ço-cuklar dini tutumlarını geniş ölçüde aile içinde anne babalarının konuşma ve davranış modellerinden elde etmektedirler⁹¹. “Her çocuk İslam fitratı üzere doğar. Sonradan anne babası tarafından yahudi, hıristiyan ve mecusî dinini seçer-ler.”⁹² hadîsi de çocuğun dinî tutum ve şahsiyetinin gelişmesinde ailenin et-kisine dikkat çekmektedir. Aile çocuğu iyi veya kötüye sevkeden , onu şekil-lendiren ve ona kişilik kazandıran etkenlerin en başında gelmektedir.

İnsan şahsiyetinin gelişmesinde ikinci önemli etken çevredir. Psikolojiyle uğraşanların bir kısmı insanın gelişmesinde sosyal çevrenin etkisinin varlı-ğını kabul eder. Diğer bir kısmına göre ise insan doğuştan getirdiği biyolojik etkenler ile çevrenin etkileşimi sonucunda şahsiyetini geliştirir. Kısaca, insan bu iki unsurun ürünüdür.⁹³

İnsan tek başına değil, belli bir zaman ve yerde, bir takım sosyal ve kül-türel geleneklerin egemen olduğu bir ortamda yaşar. İnsan fiziksel çevresiy-le olduğu gibi toplumsal çevresi ile de sürekli bir etkileşim ve karşılıklı alış-veriş halindedir. Bunun doğal bir sonucu olarak ferдин davranışları ve şah-siyeti üzerinde ilişkide bulunduğu insanların, içinde yaşadığı toplumun ve toplumdaki gelenek ve göreneklerin etkisi olur.⁹⁴ Psiko-sosyolojik inceleme-lerin verilerine göre, şahsiyet üzerinde toplumun ve kültürün rolü açıkça bi-linmektedir. Ferдин şahsiyetinin belirgin karakterler almasına, hatta bi-yolojik özelliklerinin şekillenmesine bile etkide bulunan etmen çevre faktörüdür.⁹⁵

88 Kulaksızoğlu, *age.*, s. 74.

89 Ali Rıza Aydın, “Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Rolü”, *OMÜİF Dergisi*, Sayı 8, Samsun 1996, s. 214.

90 T. Clifford Morgan, *Psikolojiye Giriş*, çev. Sibel Karakaş ve arkadaşları, Ankara: HÜ Yay., 1995, s. 322.

91 Ali Rıza Aydın, *Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Rolü*, s. 214.

92 Buharî, “Cenaiz”, 93.

93 Fuad Haydar, *eş-Şahsiyye fi'l-İslam ve fi'l-fikri'l-garbî*, Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1990, s. 167.

94 Baymur, *Genel Psikoloji*, s. 271; Haydar, *eş-Şahsiyye fi'l-İslam*, s. 175; Mehmet Yaşar Soyalan, *Kur'ân ve İnsan*, Ankara: Araştırma Yay., 1999, s. 80.

95 Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, I, 74.

İnsana en büyük telkin etme gücü, çevresinden gelmektedir. Çünkü çevre ferdin kabul edebileceği uyarılar kanalıyla tepki yapan tüm dış etkenler topluluğuna verilen genel addır. Çağımızda insanın; dinî, içtimaî, fikrî ve kültürel hayatının şekillenmesinde aile, arkadaş, eğitim kurumları ve çevrenin önemi tartışılmaz bir gerçektir.⁹⁶

Şahsiyet, sevgi, merhamet, ideal gibi insanla ilgili özellikler, belli bir kültür çevresinde meydana gelir. İnsan, sevmeyi ve saymayı böyle bir çevrede öğrenir.⁹⁷ Bu açıdan eğitim, insanın doğuştan getirdiği istidatların gelişmesi, olgunlaşması ve işlerlik kazanmasında önemli bir çevre faktörüdür.⁹⁸ Sosyal çevrenin insanın kişiliği üzerindeki etkisiyle ilgili olarak bir âyette, “*Ey iman edenler! Allah'ın emirlerine karşı gelmekten sakının ve sadıklarla birlikte olunuz.*” (et-Tevbe 9/119) buyurulmaktadır.

İnsanın sosyal çevresi öylesine önemlidir ki, bizim kişiliğimiz, hayat anlayışımız ve inancımız hakkında çok net bilgiler verir. Bu yüzden Peygamberimiz, “*Kişi sevdiği ile beraberdir.*”⁹⁹, “*Kişi dostunun dini üzeredir. Öyleyse her biriniz, kiminle dostluk kuracağına dikkat etsin.*”¹⁰⁰ buyurmuştur. Bu hadisler bize nitelikli ve saygın müminlerle dostluk kurmamızı tavsiye etmektedir. Çünkü iyi, güzel arkadaşın durumu çevresine güzel koku yayan kişiye benzer.¹⁰¹

Sosyalleşme denildiği zaman insanın biyolojik bir varlık iken aynı zamanda sosyal bir varlık olması, insan toplumunun bir üyesi haline gelmesi anlaşılmalıdır. İnsanın sosyal bir varlık olması ise sadece bir öğrenmeden ibaret değildir. Toplumsal gelişim, kişinin doğumdan yetişkin oluncaya kadar, başka insanlarla olan ilişkilerinin ve onlara karşı geliştirdiği ilgi, duygu, tutum ve davranışlar ile şahsiyet geliştirme gibi toplumsal özelliklerin tümüdür. Toplumsallaşma, kişinin yetiştiği çevresinde geçerli olan kural ve değer yargılarına uygun bir davranış geliştirme sürecidir.¹⁰²

Sosyal çevrenin insan gelişmesinde büyük bir öneme sahip olduğunu biliyoruz. Özellikle şahsiyetin gelişmesi bakımından, fiziksel ve ruhsal çevreden daha önemli tesirleri sosyal çevre yapmaktadır.¹⁰³

96 Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalaleet*, İstanbul: Pınar Yay., 1995, s. 53.

97 Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, İstanbul: MÜİFV Yay., 1993, s. 194.

98 Şentürk, *Din Psikolojisi*, s. 74.

99 Buhârî, “Edeb”, 96.

100 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 19.

101 Ebû Dâvûd, “Edeb”, 19.

102 Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, s. 166.

103 Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, s. 162.

7. Heva

İnsan şahsiyetinin oluşmasına önemli ölçüde etki eden heva, nefsi etkileyen ve kötü yola doğru yönlendiren en önemli faktörlerden biri olup insan tabiatının istek ve arzudur.¹⁰⁴ Heva, insanın kendisini madde sevgisine kaptırıp, arzuları doğrultusunda hareket etmesidir. Bu davranışa “ibadetü'l-heva” denmektedir. Heva, yalnız dünyevî ve fanî şeylere aşırı tutku göstermekle kalmaz; inancı etkileyen kaynak olarak bazen de Allah'ın yerine konur. O'nunla denkleştirilir. Heva bir ilah mesabesindedir artık. İsyanın da itaatın da kaynağı O'dur artık.¹⁰⁵

Heva, insan nefsinin şehvetlerinden ve hayvanî arzulardan doğan doğal eğilimi olmakla beraber aynı zamanda insanı isyana sürükleyen za'afın itici gücü ve her türlü kötülüğün kaynağıdır. “Arzusunu tanrı edinen kimseyi gördün mü? Onun üstüne sen mi bekeci olacaksın?” (el-Furkân 25/43) Âyette geçen bu kelime insanı doğru yoldan saptıran şer bir güç¹⁰⁶ anlamına gelmektedir.

Hevanın bir anlamdaşı daha vardır ki o da şehvettir. Bu kelime Kur'ân'da bazı yerde hevanın yerine kullanılmaktadır. “Allah sizin tevbenizi kabul etmek ister, şehvetlerine uyanlar(kötü arzularının esiri olanlar) ise büsbütün yoldan çıkmanızı isterler.” (en-Nisâ 4/27)

Heva, şehevî arzulara meyletme anlamına gelse de şehvetle aralarında şöyle bir fark vardır. Heva genellikle düşünce ve inanca has iken; şehvet, haz ve lezzet elde etmekle ilgilidir. Bu bakımdan şehvet hevanın sonuçlarından biridir ve daha hususîdir. Heva ise asıl ve geneldir.¹⁰⁷

Heva şehvete meyl eden nefis için de kullanılır. Bu manada nefis, cahil ve zalimdir. Her kötü söz ve davranış bu cahillik ve zalimlikten kaynaklanır¹⁰⁸. Nefis hevanın bizzat kendisi değildir. Allah'ın kitabında kötülünen hevaya tâbi olmaktır. Hevaya tâbi olan ise nefistir. Heva, nefsin bir eylemi durumundadır. İnsan nefsi ise yaratılışında bulunan za'afılarından ve dünyanın şehevî şeylerle dolu olmasından dolayı daha fazla hevaya meyletmektedir.¹⁰⁹

Kur'ân-ı Kerim'de heva, kafirlerin kalplerinin bir özelliği olarak ifade edilmiş olup, boşluk içinde bocalamak ve ne yaptığını bilemez şekilde davranmak (İbrahim 14/43) anlamıyla birlikte genelde ilmin ve hidayetin zıddı olarak nefsin kötü ve süslü arzularına delilsiz körükörüne uymak anlamında

104 İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, XV, 372; Ögke, *Kur'ân'da Nefs Kavramı*, s. 68.

105 Kılıç, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Konya: Hibaş Yayınevi, 1994, s. 254.

106 Hayati Aydın, *Kur'ân'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yay., 1999, s. 204; İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlakî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yay., 1997, s. 191.

107 Ebu'l-Hasan Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Maverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*, Mısır 1973, s. 39; Kılıç, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, s. 255.

108 İsfahânî, *Müfredât*, s. 849; Altıntaş, *Kur'ân'da Hidayet ve Dalâlet*, s. 152.

109 Ma'ruf, *el-İnsan ve'l-akl*, s.136.

kullanılmıştır *“Haksızlık edenler bilgisizce kötü arzularına uydular. Allah'ın saptırıldığını kim doğru yola erdirtirebilir? Onlar için herhangi bir yardımcı yoktur.”* (er-Rûm 30/29)

Kur'an heva'yı dalalet ve sapıklığın başlıca sebebi olarak zikretmektedir. Dinî inançla ilgili meselelerde hevasına uyan kişinin doğru yoldan sapacağı muhakkaktır. Hevasına uyan kişiyi izleyenler de kaçınılmaz bir biçimde Allah yolundan sapacaklardır.¹¹⁰ İnsanın kötü durumlara düşmesinde kalpteki hırs, aşırı istek, şehvet, sınırsız sevgi ve heva gibi duygular önemli rol oynar.¹¹¹ Çünkü heva azgınlığı, haddi aşmayı ve günaha dalmayı isteyen bir kuvvettir. Bütün musibetlerin ve kötülüklerin kaynağıdır.¹¹² Kişi istek ve eğilimlerini tatmin edip geliştirirken, bencillik, korku, hırs, hased, kibir, zorbalık gibi duyguların, olumlu motivasyonla başka insanlara zarar verici hale gelmesini önlemesi şarttır. Bu yapılmaz ise insan şahsiyetinin olgunlaşması mümkün olmadığı gibi, fertler şahsi çıkarlarını tatmin etmek için diğer insanları hiç dikkate almaz, yahut ezebilir. Söz gelimi para kazanmak, iktidar ve mevki elde etmek için insanlar teşvik ve tahrik edilir. Fakat bunları elde ederken, diğer insanların kırılmaması ve haklarının gözetilmesi gerekir. Onlara zarar verilmemesi öğretilmez ise, toplumun huzurunu bozan tipler yetiştirilmiş olur.¹¹³ Buradan anlaşılmaktadır ki heva, kötü tiplerin ortaya çıkmasına etki eden olumsuz bir faktördür.

8. Şeytan

Şeytan insanın duygu ve düşüncelerine etki ederek onları olumsuz fiillere sürükleyen ya da bu hususta onları faaliyete geçiren, önemli bir faktördür.¹¹⁴ Şeytan nefis gibi insanın kendi varlığı içindeki eğilimler, duygular ve benzeri şeyler değildir. Şeytan insanın dışında, ona düşman ve yabancı bir varlıktır. Bu nedenle şeytan, insana etki eden olumsuz bir dış etkidir.

Kur'an'da şeytan, Hz. Adem'e karşı gösterdiği kibir ve Allah'a olan isyanından ötürü azgınlığa mahkum edilerek Allah'ın rahmetinden kovuluşunu sebep ittihaz ederek, insanoğlunu azdırıp saptıracağını iftiharla bildirmektedir.¹¹⁵ *“İblis dedi ki: Öyle ise beni azdırmana karşılık, and içerim ki, ben de onları saptırmak için senin doğru yolunun üstüne oturacağım. Sonra elbette onlara önlelerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından sokulacağım ve sen, onların çocuklarını şükredenlerden bulmayacaksın!” dedi.* (el-A'râf 7/16-18)

110 Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 89; Şevkânî, *Fethu'l-kadir*, IV, 294; Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, s. 152; İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 190.

111 Gölcük, *Kur'an ve İnsan*, s. 52.

112 Cebeci, *Kur'an'da Şer Problemi*, s. 146.

113 Ayhan, *Eğitim Bilimine Giriş*, s. 170-171.

114 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s. 34.

115 Beşir İslamoğlu, *Kur'an'da Müminlerin Özellikleri*, İstanbul: Pınar Yay., 1995, s. 159.

Şeytan yalan vaadlerde bulunarak (en-Nisâ 4/10), zihinlere asılsız korkular salıp kötülükleri emreder. (el-Bakara 2/268; en-Nûr 24/21) Allah'a karşı insanların bilmedikleri şeyleri söyleyerek (el-Bakara 2/169) insanlar arasında kin ve düşmanlık tohumları eker. (el-Mâide 5/91) Bütün bunları vesveseleriyle yapar. Vesveselerini, daha ziyade çirkin amelleri güzel gösterme yolunda kullanır. (el-En'âm, 6/43; el-Enfâl 8/48; en-Nahl 16/63; el-Neml 27/24)

Şeytan vesveseyle ferdin nefsindeki kötü duygu, istek ve arzuları harekete geçirerek ona günah olan fiilleri işletir¹¹⁶. Çünkü nefsin bozgunculuğu ve kötülükleri hep şeytanın vesvesesinden kaynaklanır. Günaha düşmede kötü telkinleriyle başrolü üstlenen şeytan, çoğunlukla nefsin arzularını vasıta ederek insanı günaha davet eder.¹¹⁷ “Şeytan, insanın damarlarında kan gibi dolaşır.”¹¹⁸ hadîsi şeytanın vesvese ile aldatmasının, şehvî istek ve arzularını harekete geçişinin mecâzî ifadesidir. Şeytan asıl itibariyle dışarıda müstakil varlığı olan bir yaratıktır.

Şeytanın insanlara dokunması olmasaydı, isyan etmeyecekler ve fitratları bozulmayacaktı.¹¹⁹ Çünkü şeytan insana dokununca onu körleştirir, duygularını yok eder ve gözünü köreltir¹²⁰. “Şeytan insanlara vaadlerde bulunur, kendilerini kuruntulara daldırır. Fakat şeytanın onlara yaptığı vaadler, aldatmacadan başka bir şey değildir.” (en-Nisâ 4/120). Bu durumda şeytan, insana kötü davranışını süsleyip güzel görmesine sebep olmakta, kazanç ve mutluluk vaadlerinde bulunarak azgınlık yapmasına yardımcı olmaktadır. Yaptıkları sonucunda kurtulacağı kuruntusuna daldırmakta ve helaka sürüklemektedir.¹²¹

Şeytan insanları korkutarak hayır işlemekten vazgeçirmeye çalışır. Onu fakir kalmakla korkuttuğu zaman, o hayrı yapmaktan vazgeçer. Kötü fiili süslü göstermeye çalıştığı vakitte de aldanır.¹²²

Şeytan insanları fakirlikle korkutur ki, onlar elindekileri tutsunlar, Allah yolunda harcamasınlar. Malları yok olacak diye onları bu infaktan men etmekle birlikte isyanı, günahı, haramları yapmayı ve yaratıcıya muhalefet etmeyi emreder¹²³ ki mallarını şerde ve fesat yollarda harcaıyıp hayır ve salih işlerde cimrilik yapınlar.¹²⁴

116 Cebeci, *Kur'ân'da Şer Problemi*, s. 152; Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dimi Yaşayıştaki Rolü*, s. 35.

117 Kılıç, *Kur'ân'da Günah Kavramı*, s. 278.

118 Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 11.

119 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 217.

120 İslamoğlu, *Kur'ân'da Müminlerin Özellikleri*, s. 161.

121 Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, III, 121; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l- Kur'ân*, Beyrut 1992, II, 761.

122 Cevziyye, *İğâsetü'l-lehfân*, I, 124.

123 İmâduddîn Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr el-Kureşî İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut ts., I, 321; Havva, *el-Esâs*, I, 620.

124 Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, V, 387

Şeytan insanın nefsi aracılığıyla çeşitli duygu, düşünce, istek ve ilgilerini desteğine alarak, üzerinde kurduğu etki üç şekilde gerçekleşmektedir: Kişiyeye kötü bir davranışı güzel göstermesi, ferdi niyetlendiği güzel bir fiili yapmaktan alıkoyması ve çeşitli güdüleriyle motive ederek hataya sürüklemesidir¹²⁵. Sonuç olarak diyebiliriz ki, kötü davranışların arkasında mutlaka şeytanın aldatması ve vesvesesi vardır.

Kur'an âyetlerinden anlaşılmaktadır ki şeytan insan davranışlarına , şahsiyet, mizaç ve karakterine olumsuz yönde etki etmektedir.

9. Akıl

İnsanın düşünme, bilme, davranışlarını belirleme, denetleme ve yargılaması ya da iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan, hakkı batıldan ayırmasıyla ilgili kabiliyetine kısaca akıl diyoruz. Ayrıca akıl belli yargı ve hükümler arasındaki mantıksal bağlantıları kavramak; olayları yönlendiren ve düzenleyen ilkeleri bulmak, dolayısıyla geleceğe ilişkin ya da gelecekte olacak olaylar konusunda öngöründe bulunma kabiliyeti şeklinde de tanımlayabiliriz.¹²⁶

Akıl, sadece insana verilen bir özellik olup kişiliğinin oluşmasında etkili olan en önemli unsurdur. Onun diğer varlıklara karşı üstünlüğü akıl sayesinde.¹²⁷ Akıl insandaki anlama gücüdür, onun yardımıyla iyiyi kötüden ayırma, iyi ve kötü arasında mukayese yapma gücünü elde etmedir. Kişi önermelerden sonuçlar çıkarabilir, cüz'iyattan küllî bilgilere ulaşabilir ve beş duyu organlarıyla hissettiklerinden hükümler çıkarabilir.¹²⁸

Akıl, Allah'ın insan varlığına yerleştirdiği, fikirlerinin ve düşüncelerinin doğduğu yer, hayır ve şerrin, hidayet ve dalaletin arasını ayıran hayat seyriinin kılavuzudur. Akıl vücudun hareketlerini yönlendirir.¹²⁹ İnsan şahsiyetini değiştiren en büyük güçtür.

Akıl insanın sorumluluğunun temel kaynağıdır. Dinin hükümlerinden sorumlu olabilmesi için aklının olması gereklidir. Akıl sahibi olmayan kimse için sorumluluk ve hesap yoktur. İnsan, akli ve zihni melekelerinin gücü ölçüsünde ceza ve sorumluluğa sahiptir.¹³⁰ Mükellef bir insan olabilmek için akıl en başta gelen şarttır.

Kur'an terminolojisinde akıl "bilgi elde etmeye yarayan bir güç" ve "bu güç ile elde edilen bilginin vasıtası" olarak kabul edilir.¹³¹ Kur'an-ı Kerim bizzat aklın

125 Yapıcı, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, s. 38; Zeyn, *İlmü'n-nefs*, II, 82.

126 Ali Bulaç, "Akıl", *SBA*, I, 20.

127 Firûzâbâdi, *Besâir*, IV, 85; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 171.

128 Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXI, 13.

129 Hatîb, *el-İnsan fi'l-Kur'ân*, s. 29-30.

130 Abdülazîz, *el-İnsan fi'l-İslam*, s. 42.

131 Gazâlî, *İhyâ*, III, 7.

kendisinden bahsetmez. Akıl yerine kalbi zikreder. Ayrıca, akılı kullanmak, hatırlamak, düşünmek, ibret almak gibi insanda var olan aklın fonksiyonlarından da bahseder (el-Bakara 2/164, 266; Âl-i İmran 3/191; el-En'âm 6/6; en-Nahl16/10-13, er-Rûm 30/8; Sâd 38/29; ez-Zümer 39/27-28).

Akıl davranışlarımızın ve sorumluluk duygumuzun ana kaynağı ve şahsiyetimizin oluşması için Allah'ın bize bahsettiği insana özgü bir nimettir.

10. İrade

İnsan şahsiyetini etkileyen faktörlerden birisi de iradedir. Sözlükte; talep etmek, istemek, dilemek, arzulamak, emretmek, tercih etmek, iştiaak, kast, meşiet, hareket, hüküm, yaratma ve inşa¹³² anlamlarına gelir.

Kur'ân'da insanın irade sahibi olduğunu anlatan pek çok âyet olduğu gibi¹³³ cebri savunan âyetler de vardır.¹³⁴ Fakat biz burada bu tartışmanın ayrıntısına girmeyerek insanın özgür bir varlık olduğu görüşünden hareket ederek konuyu izah etmeye çalışacağız. Tabiat kanunları denilen ilahî kanunlar alemin ayrılmaz bir parçası olduğu gibi, irade ve hürriyet de insanın ayrılmaz bir parçasıdır. İradenin varlığı inkar edildiği zaman, dünyada hak, vazife, sorumluluk, suç ve ceza bağlamında hiçbir şey kalmaz.¹³⁵ Çünkü iradesi olmayan insan hayvandan farksızdır. Bu açıdan bakıldığında irade; gerçek ve gerçek olmayan, doğru ve yalan, mutlak ve nisbî gibi iki alternatif arasında serbestçe seçmeye muktedir olmaktır. Eğer insan hür ve irade sahibi bir varlık olmasaydı dinin gönderilmesinin bir anlamı kalmazdı. Çünkü hür irade insanın dini seçmesi ve yaşaması için zorunludur.

İnsan kendi iradesiyle hayrı ve şerri seçebilme özgürlüğüne sahiptir. Kur'ân insanın şuurlu olarak kendine doğru veya yanlış yolu seçip, ona göre hareket ettiğini¹³⁶ ve Allah'ın sadece insanın hareketlerini değerlendirdiğini ifade eder (en-Neml 27/39-40; el-İnsan 76/3; el-Beled 90/10-20; eş-Şems 91/7-10).

Kısaca, insan sorumluluğunun bir gereği olarak tercih ve irade kabiliyetine sahip kılınmıştır. İnsanın tercih ve iradesinin gereğini yerine getirebilmesi, onu diğer varlıklardan hatta meleklerden bile üstün kılan özelliklerden birisidir. İnsan kendi istek ve iradesiyle mükemmel bir şahsiyete sahip olabildiği gibi varlıkların en aşağı mertebesine de düşebilir.

132 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, III, 187-189.

133 Bkz. en-Nisa 4/111; et-Tevbe 9/38,111; Yûnus 10/108; Hûd, 11/101; el-İsra 17/15; el-Kehf 18/29; Fussilet, 41/46; el-Câsiye, 45/15; en-Necm 53/39.

134 Bkz. el-En'âm 6/137; el-A'râf 7/178; et-Tevbe 9/51; el-Kehf 18/23, 29; et-Tekvîr 81/29.

135 Cebeci, *Kur'ân'da Şer Problemi*, s. 164.

136 Zemahşeri, *Keşşâf*, IV, 666.

Sonuç

Kur'an'da şahsiyet kavramı geçmemekle birlikte insan kişiliğini ve davranışlarını ifade eden birçok kavram yer almaktadır. Şâkile, huluk, fıtrat, nefis, kalp gibi temel kavramlar insan kişiliği ile ilgili kavramlardır. Kur'an'da da ifade edildiği gibi insan içinde iyiliği ve kötülüğü potansiyel olarak barındırmaktadır. İnsan bazı özelliklerini doğuştan getirirken, bazı özelliklerini de çevre ve aileden eğitim yoluyla öğrenerek elde eder. Bunların tamamı onun kişiliğini oluşturur.

Nefis, huy, mizaç ve karakter, insan davranışlarını etkileyen iç etkenlerdir. Söz konusu nitelikler insana olumlu veya olumsuz etki etmesi, insanın olumlu veya olumsuz bir kişilik yapısına sahip olmasına sebep olur. Şeytan, aile, çevre gibi dış etkenler de insanın şahsiyetinin yaşarken şekillenmesinde önemli etkiye sahiptir. Bugünkü bilimsel araştırmalar bu etkilerden bahsetmektedir. Ancak şeytan Kur'an'ın da ifade buyurduğu gibi, insanın davranışlarını ve kişiliğini etkileyen bir unsurdur. Şunu açıklıkla ifade edebiliriz ki dürtüler, heva ve arzular şeytanın etkilerinden bazılarıdır.

Netice itibariyle, Kur'an'ın ana konusu ve muhatabı insandır. İnsanlara hidayet rehberi ve davranışlarına kılavuzdur. Kur'an'ın amacı insanın yaratılış gayesini, sorumluluklarını ve nasıl davranması gerektiğini öğretmek olumlu bir şahsiyet kazandırmak sonuçta dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaktır. Kur'an insan şahsiyetinin oluşmasındaki olumlu ve olumsuz etkenleri zikrederek, insanın davranışlarının iyiye ve mükemmele ulaşmasını ister.

Kaynakça

- Abdülazîz, Emîr, *el-İnsan fi'l-İslâm*, Beyrut: Daru'l-Furkan, 2. baskı, 1986.
- Adler, Alfred, *İnsanı Tanıma Sanatı*, çev. Şelale Başar, İstanbul: Dergah Yay., 1997.
- Akçay, Mustafa, "İmanın Oluşumunda Fıtratın Rolü", *SAÜİF Dergisi*, Sayı: 1, Adapazarı 1996.
- Altınköprü, Tuncel, *Şahsiyet Analizi*, İstanbul: Hayat Yay., 1999.
- Altıntaş, Ramazan, *Kur'an'da Hidâyet ve Dalâlet*, İstanbul: Pınar Yay., 1995.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihabuddin Muhammed, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l Kur'âni'l-Azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1997.
- Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: MEB Yay., 1980.
- Aydın, Ali Rıza, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Rolü", *OMÜİF Dergisi*, 8. sayı, Samsun 1996.
- Aydın, Hayati, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yay., 1999.
- Ayhan, Halis, *Eğitim Bilimine Giriş*, İstanbul: Şule Yay., 1997.

- Bağavî, Ebu Muhammed el-Hüseyin b. Mesud, *Me'âlimü't-tenzîl*, (tah. Abdullah en-Nemîr, Süleyman Müslim el-Harş, Osman Cuma Damiriyye), 4. Baskı, Riyad 1997.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 11. baskı, ts.
- Beydâvî, el-Kadı Nasıruddin Ebî Said Abdillâh Ebî Ömer Muhammed eş-Şirazî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, (tah. Abdülkadir İrfan), Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996.
- Bilgiz, Musa, "Kişiliğin Oluşumunda Fitrat ve Sosyal Çevrenin Etkisi (İsra 17/84. Âyet Ekseninde)", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı, 25, Erzurum 2006.
- Binbaşoğlu, Cavit, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara: Yargıcı Matbaası, 9. baskı, 1995.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahîhu'l-Buhârî*, Mektebetü'l-İslâmî, İstanbul 1979.
- Bulaç, Ali, "Akıl", *SBA*, İstanbul: Risale Yay., 1990.
- Cebeci, Lütfullah, *Kur'ân'da Şer Problemi*, Ankara: Akçağ Yay., 1985.
- Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-Arabiyye*, (tah. Ahmed Abdulgafur Attar), Beyrut: Daru'l-İlm, 4. baskı, 1990.
- Cevziyye, Ebu Abdillâh Muhammed b. Kayyum, *İğâsetü'l-lehfân fi mesâidi's-şeytân*, Şam: Mektebetü Dâri'l-Beyan, 1993.
- Düzgün, Şaban Ali, *Din Birey ve Toplum*, Ankara: Akçağ Yay., 1997.
- Ebu Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, II Cilt, Beyrut: Daru'l-Cinan, 1988.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alparslan Açıkgenç, Ankara: Ankara Okulu Yay., 1996.
- Firûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub, *Besâiru zevi't-temyiz letâifu Kitâbi'l-Azîz*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- , *el-Kâmûsu'l-muhîd*, 2. bs, Mısır 1952.
- Gazâlî, Ebû Hâmid, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, Kahire: Daru'l-Hadîs, 1992.
- Geçtan, Engin, *Psikanaliz ve Sonrası*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996.
- Gölcük, Şerafeddin, *Kur'ân ve İnsan*, Konya: Esra Yay., 1996.
- Guillaume, Paul, *Psikoloji*, çev. Refia Şemin, İstanbul: İÜEF Yay., 1970.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Ruhbilim Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1988.
- Hatîb, Abdülkerim, *el-İnsan fi'l-Kur'ân*, Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1990.
- Havva, Saîd, *el-Esâs fi't-tefsîr*, Beyrut: Daru's-Selam, 3. baskı, 1991.
- Haydar, Fuad, *eş-Şahiyye fi'l-İslam ve fi'l-fikri'l-garbî*, Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1990.
- Hâzin, Alâuddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdâdî, *Lubâbu't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, Beyrut: Daru'l-Marife, ts.
- Hökekleli, Hayati, "Fitrat", *DİA*, İstanbul 1995.

- İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b.Muhammed er-Ragıb, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, Şam: Daru'l-Kalem, 2. baskı, 1997.
- İbn Âşûr, Muhammed b.Tâhir, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus: ed-Daru't-Tunusiyye, 1984.
- İbn Hanbel, Ahmed, *Müsned*, Kahire 1313.
- İbn Kesîr, İmaduddin Ebu'l-Fida İsmail b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l- Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut ts.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut: Daru Sadır, ts.
- İslamoğlu, Beşir, *Kur'ân'da Müminlerin Özellikleri*, İstanbul: Pınar Yay., 4. baskı, 1995.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Pınar Yay., 3. baskı, 1997.
- Kılıç, Sadık, *Benliğin İnşası*, İstanbul: İnsan Yay., 2000.
- , *Fıtratın Dirilişi*, İstanbul: Nehir Yay., 1991.
- , *İslam'da Sembolik Dil*, İstanbul: İnsan Yay., 1995.
- , *Kur'ân'da Günah Kavramı*, Konya: Hibaş Yayinevi, 1984.
- Kulaksızoğlu, Adnan, *Ergenlik Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1998.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 17. baskı, Beyrut 1992.
- Ma'ruf, Nâyif, *el-İnsan ve'l-'akl*, Beyrut: Daru Sebili'r-Reşad, 1995.
- Maverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Basrî, *Edebu'd-Dünya ve'd-Dîn*, 4. baskı, Mısır 1973.
- Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, ed. Ali Bulaç, İstanbul: İnsan Yay., 2. baskı, 1997.
- Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, Çev. Sibel Karakaş ve arkadaşları, Ankara: HÜ Yay., 1995.
- Nakra, Tihâmî, *Saykoliciiyyetü'l-kıssa fi'l- Kur'ân*, Tunus: eş-Şeriketü't-Tunusiyye, 1974.
- Necâtî, Muhammed Osman, *el-Kur'ân ve'l-ilmü'n-nefs*, Beyrut: Daru's-Şuruk, 1989.
- Nesefî, Ebu'l-Berekat Abdullah b.Ahmed b. Mahmud, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, Beyrut ts.
- Ögke, Ahmet, *Kur'ân'da Nefs Kavramı*, İstanbul: İnsan Yay., 1998.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-gayb*, Mısır ts.
- Sabbâğ, Muhammed b. Lütfî, *el-İnsan fi'l- Kur'ân*, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1992.
- Sezen, Yümmi, *İslam Sosyolojisine Giriş*, İstanbul: TKV Yay., 1994.
- , *Sosyoloji Açısından Din*, İstanbul: MÜİF Vakfı Yay., 2. baskı, 1993.
- Soyalan, Mehmet Yaşar, *Kur'ân ve İnsan*, Ankara: Araştırma Yay., 1999.
- Şahin, Abdullah, "Kişilik Gelişimi ve Din Eğitimi: Din Eğitiminin Teolojik ve Eğitim- sel Temellerine İlişkin Diyalektik", 1. Cilt, Sayı 2, *İslamiyat Dergisi*, ed. Mehmet Said Hatipoğlu, Ankara 1998.
- Şentürk, Habil, *Din Psikolojisi*, İstanbul: Esra Yay., 1997.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr el-câmi' beyne fenneyyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr*, (tah. Abdurrahman Umeyra), Beyrut: Daru'l-Vefa, 2. bs, 1997.
- Tabatabâî, Muhammed Hüseyin, *el-Mîzan fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut 1997.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîl-i âyi'l-Kur'ân*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995.
- Yapıcı, Asım, *İslam'da Tövbe ve Dini Yaşayıştaki Rolü*, İstanbul: Beyan Yay., ts.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, 1936.
- Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyinî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, (tah. İbrahim et-Terzi), Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1986.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidit-tenzîl*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1986.
- Zeyn, Semîh Atf, *İlmu'n-nefs ma'rifetü'n-nefsi'l-insaniyye fi'l-Kitab ve's-Sünne*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Lübnanî, 1991.
- Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akîdeti ve's-şerîati ve'l-menhec*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1991.